

Ivánfi Miklós

## Az Államtudományi Intézet, a Teleki Pál Tudományos Intézet és a magyar béke-előkészítés

A második világháborút közvetlenül követő másfél–két év egyik legfontosabb tudományos-adminisztratív kihívása a magyar béke-előkészítés megszervezése és lebonyolítása volt. A folyamatban szinte minden minisztérium és több tudományos intézmény részt vett, a koordinálást azonban a Külügyminisztérium újonnan alapított részlege, a Béke-előkészítő Osztály végezte. Az osztályt a frissen kinevezett, mindössze 41 éves, ambiciózus diplomata, Kertész István vezette, aki óriási munkabírásról tett tanúságot, jól össze tudta fogni a vesztes háború, valamint a front átvonulása következményeként szétesett, s hirtelen újjászervezett intézményrendszert.

### A tárgykör forrásbázisa, szakirodalma

A magyar béke-előkészítés részben politikai, részben adminisztratív és tudományos mozzanatokat ölelt fel, s a magyar tudományos előkészítő munkálatokban fontos szerepet játszott az 1926-ban alapított Államtudományi Intézet, amely 1941-től a Teleki Pál Tudományos Intézet tagintézményeként működött. Az alábbiakban az Államtudományi Intézet, majd a Teleki Intézet béke-előkészítésben betöltött szerepét igyekszünk vázolni, kiegészítve az intézményi struktúra történeti változásainak bemutatásán túl a fontosabb közreműködők portréjának felvillantásával.

Források tekintetében a legfontosabb csoportot a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályának iratállománya jelenti, amely szinte teljes egészében fennmaradt, napjainkban állagvédelmi okokból mikrofilmes formátumban szabadon kutatható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. Az osztály iratanyaga rendkívül gazdagon tartalmaz más osztályokról, intézményekről, minisztériumokról származó dokumentumokat, így több témakör kutatásához is találni benne jól használható forrásokat. Természetesen a Külügyminisztérium egyéb szervezeti egységeinek iratanyagai szintén jól hasznosíthatók a téma kapcsán.<sup>1</sup>

Az Államtudományi Intézet 1926–1941 közötti iratállománya és ami e kutatás szempontjából különösen fájó – adminisztratív iratai részben a második világháború, de leginkább az 1948–49 körüli események miatt elkallódtak. Emiatt az Államtudományi Intézet korai történetének rekonstruálása nehézségekbe ütközik. A Teleki Intézet ebből

<sup>1</sup> A Béke-előkészítő Osztály iratállományáról átfogó képet rajzol GARADNAI Zoltán (2001): A Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályának iratai a Magyar Országos Levéltár filmtárában (1945–1946). *Levéltári Közlemények*, 72. évf. 1–2. sz. 247–260.

a szempontból szerencsésebb helyzetben volt: bár az iratállomány nagy része megsemmisült, viszonylag nagyobb egységek így is túléltek az intézményt.<sup>2</sup>

Az Államtudományi Intézetről, valamint kései utódjáról, a Teleki Intézetről több kiváló tanulmány jelent meg Romsics Ignác, Dénes Iván Zoltán, Hajdú Zoltán, Ablonczy Balázs és mások tollából.<sup>3</sup> Az egykori munkatársak, mindenekelőtt Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Rónai András<sup>4</sup> és Jakabffy Imre<sup>5</sup> egy élet munkájával igyekeztek rehabilitálni volt munkahelyük emlékeztét, s e törekvésüket siker koronázhatta: ha nem is érthették meg, de napjainkra eme intézmények elfoglalták méltó helyüket a honi historiográfiában és tudománytörténetben.<sup>6</sup> Az 1945–46-os magyar béke-előkészítésről egyre több kiváló munka jelenik meg, itt csupán Fülöp Mihály és Romsics Ignác hézagpótló műveire hívjuk fel a figyelmet.<sup>7</sup> Ugyanakkor szisztematikus, részletekbe menő, az intézmény teljes történetét a korabeli magyar történeti-politikai világ kontextusában elemző feldolgozások megszületését még bőven lehetővé tenné a rendelkezésre álló – bár láthattuk, töredékes – forrásanyag.

### Az Államtudományi Intézet: revíziós gondolat és tudományos kutatás

Amikor Teleki Pál és Bethlen István kezdeményezésére 1926-ban megalapították az Államtudományi Intézetet, a kezdeményezők tisztán tudományos háttérintézménynek gondolták el – olyan műhelynek, amely a korszak spontán fennálló és hivatalosan szított revíziós közhangulatát uraló szervezetek propagandatevékenységét kiegészítve a revíziós gondolat tudományos igényű újragondolását végezhetné el.<sup>8</sup> Olyan intézményt, amely egyszerre igyekeznék az utódállamok – és a tágan értelmezett térség: a definíció szintjén folyamatosan változó Közép-Európa – területének földrajzi, statisztikai, néprajzi és politikai viszonyait feltérképezni. Ebbéli tevékenységében ugyanakkor nem korlátoznák ideológiai béklyók, azaz a revíziós gondolat „mögöttes” respektálásán túl, az ne türemkedjen elő mint a tudományos kutatást korlátozó ideológiai indoktrináció. A perspektivikus politikai cél nyilvánvaló volt: a trianoni ország határainak részleges vagy teljes

<sup>2</sup> A rendelkezésre álló főbb forráscsoportokat ismerteti DÉNES Iván Zoltán (2013): *Mediátor szerepben. 2000*, 25. évf. 3. sz. 18.

<sup>3</sup> ROMSICS Ignác (2013): Kosáry Domokos és a Teleki Intézet 1941–1949. *Magyar Tudomány*, 174. évf. 12. sz. 1458–1465; DÉNES 2013; HAJDÚ Zoltán (2008): Rónai András, a politikai földrajzos. *Földrajzi Értesítő*, 57. évf. 1–2. sz. 39–54; ABLONCZY Balázs (2005): *Teleki Pál*. Budapest, Osiris.

<sup>4</sup> Lásd a Függelék 18. sz. fényképét: Rónai András időskori portréja.

<sup>5</sup> Lásd a Függelék 17. sz. fényképét: I. Tóth Zoltán és Jakabffy Imre.

<sup>6</sup> A legfontosabb két visszaemlékezés Rónai Andrásé és Jakabffy Imréé, előbbi szabályszerű memoár: RÓNAI András (1993): *Térképezett történelem*. Budapest, Püski. Utóbbi egy oral history interjú szerkesztett és publikált változata: BALAHÓ Zoltán – GÁL Vilmos (2005): Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképektől a régészeti bibliográfiáig. In IHÁSZ István – PINTÉR János szerk.: *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 5*. Budapest, Magyar Múzeumi Történész Társulat. 75–128.

<sup>7</sup> FÜLÖP Mihály (2008): *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947*. Budapest, Püski; ROMSICS Ignác (2006): *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris.

<sup>8</sup> Az Államtudományi Intézet alapítását a szakirodalom egyértelműen Telekihez köti, ugyanakkor evidensnek tűnik Rónai emlékezése, amely szerint Bethlentől származott az az instrukció, miszerint a revíziós gondolat jegyében fogant korabeli adatgyűjtést racionalizálni kell, s ennek megfelelően kell kialakítani egységes szervezeti egységet. RÓNAI 1993, 80.

revíziója; ám ennek eszköze – az intézmény feladatát illetően – tisztán a tudományos munka. Az alapítás évében ugyan még nem volt evidens, napjainkban viszont már tény: az Államtudományi Intézetnek, alapítói szándékainak messzemenően eleget is téve, fennállása mintegy két évtizedében sikerült olyan szakmai – végső soron az aktuálpolitikától is távolságot tartó, de a közhatalmi intézmények, a politikum igényeinek tudományos háttéranyagot biztosító – munkát végeznie, amely a hazai tudományos életben úttörőnek bizonyult, s mintát adott több későbbi tudományos háttérintézménynek. Az intézmény tudományos színvonala persze nem minden esetben volt egyenletes: a politika világával való szoros nexusa révén megesett, hogy a tisztán tudományos kutatás hajlott a politikai elvárásoknak való megfelelés irányába, ám nem ez volt az intézmény munkájának, produktumainak általános jellemzője.

A magyar politikai elit – legalább is azon része, amely ismerte az 1919–20-as magyar béke-előkészítést – többek között azt a következtetést vonta le a kudarcos magyar szereplésből, hogy precíz, jól szervezett és aprólékos tudományos előkészítő munka nélkül esély sem lehet a sikeres magyar fellépésre egy esetlegesen összeülő új konferencia, vagy egyéb, területi rendezésre hivatott grémium előtt. Teleki maga is tagja volt a párizsi magyar békedelegációnak, s bennfentesként pontosan tudta, milyen égető hiányát látták egy megbízható, jól hasznosítható tudományos háttérintézménynek. Béke-előkészítőink akkor elsősorban a Magyar Földrajzi Társaságra támaszkodhattak, amelynek professzi-onalizálódása – a magyar földrajztudománnyal egyetemben – épp az első világháború éveiben zajlott. Ugyanakkor a kiváló földrajztudós Cholnoky Jenő által 1914 óta virulens nacionalista szellemben vezetett társaság – bár számos tagja tényleg fontos munkát végzett – nem volt állami háttérintézmény: magánalapítású tudományos társaság volt, amely elsősorban a földrajztudomány népszerűsítését, valamint a tudományos közélet megszervezését, a hazai földrajzoktatás reformját volt hivatott levelezni. Természetesen a maga nemében páratlan szerepet játszott a hazai tudományos életben, ekkor már háta mögött a rendkívül alapos Balaton-kutatással, valamint a kevésbé jól sikerült Alföld-kutatással. Viszont válsághelyzetben csak óriási erőfeszítések árán tudták összeállítani a magyar előkészítő anyagokat, pedig erre nagyon nagy szükség lett volna. Egykori béke-előkészítőink jól tudták: 1919–20-ban a magyar célok elérése érdekében leginkább független szakembereket, professzorokat tudtak megnyerni, de a legnagyobb hazai tudományos társaság, a Magyar Tudományos Akadémia ugyanúgy csupán tagjai által vett részt az előkészítő munkálatokban, mint az egyes egyetemek.

Az Államtudományi Intézet ezt az űrt pótolta volna, s abban Bethlen, Teleki és a kultuszminiszter Klebelsberg Kuno is teljesen egyetértett, hogy a tisztán tudományos kutatások pártolása önértékükön túl is fontos hozzájárulást jelenthetnek a revíziós célok megvalósulásához. A magyar kultúrfölény korabeli koncepciója amúgy is a honi tudományos élet színvonalának emelését tekintette elsőrendű feladatának, s így került sor az 1920-as, 30-as években a magyar népiskolai hálózat nagyarányú bővítésére, a felsőoktatás reformjára, valamint számos tudományos intézmény létrehozására.<sup>9</sup> Az intézmény

<sup>9</sup> Az intézményalapítást a klebelsbergi koncepcióban elhelyezve ismerteti PALLÓ Gábor (2007): Klebelsberg Kuno: politikai kultuszminiszter. *Magyar Tudomány*, 168. évf. 12. sz. 1624–1625.

első igazgatója Márffy Albin nyugalmazott pénzügyminisztériumi osztálytanácsos lett. Márffy államtitkár apja nyomdokain haladva vett részt a magyar felsőbb hivatali életben, tudományos pályára azonban nem lépett – kinevezésében minden bizonnyal fontos szerepe volt e kívülállásának, hiszen Teleki nem szerette volna, ha élvonalbeli szakember kerül az intézmény élére. Ennek pedig egyszerű oka volt: az Államtudományi Intézet ugyanis egy titkolt (de nem szigorú értelemben vett titkos) szervezet volt, azaz nem valamiféle titkosszolgálati mélységekbe süllyesztett intézményről volt itt szó, amely a laikus számára szinte nem is létezik; de egy titkolt kormányzati szervezetről, amely alapításától kezdve el volt süllyesztve az érdeklődő szemek elől a Magyar Statisztikai Társaság védőszárnyai alá. (Fizikai értelemben is elsüllyesztve, hisz sokáig a Központi Statisztikai Hivatal alagsorában kaptak 3–4 sötét szobát.) E titokzatoskodásnak egyetlen értelme volt: az alapítók nem akarták, hogy az utódállamoknak szemet szűrjön egy olyan intézmény, amely deklaráltan gyűjtötte az információt a környező államok politikai, gazdasági, kulturális és egyéb viszonyairól, s ehhez hivatalos kiadványokat, statisztikákat szereztek be, hivatalos közlönyökből tájékozódtak. A hazai statisztikai intézményrendszer alá szervezett Államtudományi Intézet így hivatalos megrendeléseit is a Magyar Statisztikai Társaságon keresztül tudta intézni, s ha nem is professzionális, de mégis jól működő természetes inkognitót nyert. Az intézmény rejtett voltát azért kell hangsúlyoznunk, mert ez a momentum szinte minden emlékezésben visszaköszön, s ennek alább még lesz jelentősége.<sup>10</sup>

Az intézményt mentesítették minden lehetséges adminisztrációs tehertől. Ezt szolgálta egyrészt Márffy Albin kinevezése, aki pénzügyi szakemberként könnyedén tudta intézni és ellenőrizni az Államtudományi Intézet anyagi vonatkozású ügyeit. Szervezetileg az intézményt a Miniszterelnökség politikai államtitkársága, valamint a Külügyminisztérium Kulturális és Sajtóosztálya finanszírozta. Ez a kapcsolat azt is eredményezte, hogy a hivatalos anyagokhoz az intézet munkatársai hozzáférhettek.<sup>11</sup>

Az intézmény korai éveiről rendelkezésünkre álló kevés forrás ellenére vázolható működésének súlyponti része, utalva az intézménynek a területi visszacsatolásokban játszott szerepére, valamint világháború alatti tevékenységére. Az intézmény mindennapi rutinját az anyaggyűjtés tette ki: igyekeztek minden olyan számba jöhető kiadványt beszerezni, amely az utódállamokkal összefüggésben felmerülhetett. Jelentette ez mindenekelőtt hivatalos statisztikák, hivatalos közlönyök, törvénytárak, vezető napilapok beszerzését, tanulmányozását és iktatását. Maguknak az iratoknak az osztályozása egy, a korban rendkívül modernnek nevezhető katalógizálási rendszer keretein belül valósult meg: az Egyetemes Tizedes Osztályozás keretein belül. A nemzetközileg témakörönként 10 főcsoportra osztott rendszerben helyezték el az anyagokat, de ezen túl az Államtudományi Intézet minden egyes dokumentumot a tárgy, az időpont, a hely és a benne szereplő nevek szerint is csoportosítottak, valamint a dokumentum megbízhatóságát is értékelték. (Utóbbit az ábécé 4 betűje szerint, azaz A a hivatalos törvények,

<sup>10</sup> BALAHÓ–GÁL 2005, 93–94.

<sup>11</sup> RÓNAI 1993, 94.

B a kormányzati közlemények, C a kisebbségi szervezetek, D pedig az egyéb információk, közlések jelölésére szolgált.)<sup>12</sup>

Az intézményt Márffy vezette, de a tényleges szakmai irányítás mindig a rangidős referens kezében volt. Ezt a pozíciót kezdetben Kardos Béla töltötte be, aki 1927-től volt a felvidéki ügyek referense.<sup>13</sup> 1936-ban egy évre szóló Rockefeller-ösztöndíjat nyert, és az Egyesült Államokba utazott, majd nem sokkal később kivált az Államtudományi Intézet kötelékéből, és az Egyesült Államokban telepedett le; ekkortól lett Rónai<sup>14</sup> az intézmény informális vezetője. Rónai András 1928-tól volt román referens.<sup>15</sup> 1936-ban egy éves ösztöndíjat nyert Genfben, a Geneva Research Center jóvoltából. Ez az út Rónai szakmai fejlődésében – a Népszövetség működésének részletekbe menő megismerése – azt a hallatlanul fontos emberi kapcsolatot is meghozta, amely a későbbiekben nyert nagyobb fontosságot: megismerkedett a másik magyar ösztöndíjossal, Kertész Istvánnal, aki később a Külügyminisztérium Politikai Osztályán működött közre az 1943–44-es titkos magyar béke-előkészítő munkálatokon, majd 1945-től ő vezette a Külügyminisztérium Béke-előkészítő Osztályát. Az ismertség később barátsággá vált, amely a magyar béke-előkészítés szempontjából kifejezetten gyümölcsözőnek bizonyult.<sup>16</sup> Teleki Pál pedig haláláig részt vett az intézmény életében, mint annak intézőbizottsági elnöke.

Az Államtudományi Intézet fennállásának első tíz éve a lázas anyaggyűjtés jegyében telt, 1938-ra azonban egyrészt a fiatal munkatársak mögött már komoly kutatási tapasztalat állott, másrészt az intézmény könyvtára és iratgyűjteménye radikálisan megnőtt: magától értetődő, hogy az első bécsi döntés előkészítésében a kormányzat az Államtudományi Intézetre támaszkodhatott a tudományos háttéranyagok biztosításában. Tekintettel arra, hogy az intézmény rendkívül jól szerepelt, s az 1938-as új magyar határ az etnikai viszonyokat meglehetősen jól követte, ettől kezdve a kormányzat mindig számíthatott az Államtudományi Intézetre: a második bécsi döntésnél szintén a legfontosabb háttérintézmény szerepét töltötték be, s nem csoda, hogy 1943-ban fontos szerepet játszottak a titkos béke-előkészítésben. 1941 áprilisában azonban az intézmény első számú pártolója, Teleki Pál elhunyt. Ez cezúrát jelentett az Államtudományi Intézet életében, annál is inkább, mivel hamarosan megalakult a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet.

### **A Teleki Pál Tudományos Intézet: világháború, titkos béke-előkészítés, ellenállás**

Amikor Teleki Pál öngyilkosságot követett el, az intézményt a politika nem hagyta cserben. Elsősorban Hóman Bálint érdeme, hogy nem hagyták elenyészni a szervezetet, sőt működése, ha lehet, még komolyabb állami támogatásban részesült. A német szimpátiáit

<sup>12</sup> BALAHÓ–GÁL 2005, 93. Rónai szerint: „Az Államtudományi Intézet működésének alapfeltétele volt a személytelen befele fordulás.” RÓNAI 1993, 83–84.

<sup>13</sup> RÓNAI 1993, 84.

<sup>14</sup> Lásd a Függelék 18. fényképét.

<sup>15</sup> RÓNAI 1993, 84.

<sup>16</sup> Uo. 93–94.

egy percig sem rejtegető középorkutató ugyanis szerkezeti reformot terjesztett elő, amellyel új intézményi struktúra alakult ki: megszületett a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, amelynek elnöki tisztét Hóman maga töltötte be. Az intézmény a Nemzeti Múzeum alá szervezve jött létre, szakfelügyeletét azonban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium látta el. Ráadásul megkapták a múzeum mögött, a Palotanegyedben álló patinás Festetics-palotát, amely a korábbi, nem kifejezetten kényelmes állapotokhoz viszonyítva nagy előrelépésnek számított. Az intézmény költségvetése – ezt Romsics Ignác alapos kutatásaiból tudjuk – hihetetlenül bőkezű volt, az évi másfél millió pengő, amely a zömében alapítványaiból élő Magyar Tudományos Akadémia éves állami dotációját is meghaladta, kifejezetten kedvezett a szabad és minőségi kutatómunkának.<sup>17</sup> A Teleki Intézetet megalapító miniszterelnöki rendelet szerint „[a] Teleki Pál Intézet feladata a magyarság s a vele együtt élő és szomszédos népek életének, történetének, állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és művelődési állapotának módszeres tanulmányozása és ismertetése. [...] A feladatkörébe vágó tudományos kérdésekben szakértő szervként áll a hatóságok rendelkezésére.”<sup>18</sup>

Hóman Bálint a Magyar Történelmi Társulat 1941-es közgyűlésén szintén hitelt tett az intézmény tisztán tudományos volta mellett, s ezzel a Teleki-féle koncepció mellett is kiállt: „A Teleki Pál Tudományos Intézet feladata lesz a magyarság s a vele együtt élő nemzetiségek, valamint a szomszédos Duna-völgyi népek történeti életének, állami és társadalmi berendezkedésének, gazdasági és művelődési szerepének módszeres tanulmányozása és ismertetése. [...] Szigorúan tudományos módszerrel elért eredményeit saját kiadványaiban s a hazai és külföldi tudományosság időszaki kiadványaiban bocsátja közre.”<sup>19</sup>

Az új intézmény tehát politikasemleges tudományos kutatásokat volt hivatva szolgálni, amely – ezt Hóman kifejezetten hangsúlyozta – nem propagandacélokat szolgál, hanem a hazai tudományos infrastruktúrával összedolgozva tudományos kutatást folytat, illetve ilyen jellegű tevékenységeket támogat.<sup>20</sup> Ez azt is jelentette, hogy az intézmény új helyzetre készülhetett: ekkor ugyanis a Kárpát-medencei magyar területi expanzió éppen csúcspontján volt, s feltételezni lehetett, hogy újabb jelentős területek a közeljövőben már nem fognak visszakerülni Magyarországhoz. Ugyanakkor a háború kimenetele egyre bizonytalanabb lett – a kezdeti német sikerek ugyanekkor, 1941-ben épp tetőpontjukon álltak, de mégsem lehetett tudni, hogy e kezdeti szerencse mennyi ideig fog kitartani, azaz annak a magyar tudományos intézményrendszernek, amely korábban a revíziós célok előmozdítása végett jött létre, nagyjából 1941–42-től azzal a problémával kellett megküzdenie, hogy a kialakult új területi struktúrát a magyar állam miképpen őrizhetné

<sup>17</sup> ROMSICS Ignác (2011): *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris. 257. Hóman 1941-ben még félmillió pengő támogatást ígért, de ez is kimagasló összeg volt. Lásd továbbá HÓMAN Bálint (1941): Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Történelmi Társulat 1941. szeptember 25-i közgyűlésén. *Századok*, 75. évf. 7–8. sz. 233–234.

<sup>18</sup> A m. kir. minisztérium 8.646/1941. M. E. számú rendelete a gróf Teleki Pál Tudományos Intézet felállításáról és szervezetének megállapításáról tárgyában, 1941. december 6. *Budapesti Közlöny*, 1941. december 10. 2., 3. §. 1–3.

<sup>19</sup> HÓMAN 1941, 233–234.

<sup>20</sup> Uo. 234.



meg hosszú távon. Felderengett hát egy újabb békerendezés lehetősége, s az idő múltával egyre világosabb lett, hogy ezt a békerendezést ugyanúgy a németekkel és szövetségeseikkel ellenséges államok fogják dominálni, mint 1919–20-ban. A Teleki Intézet tehát elkezdett felkészülni egy esetleges békétárgyalásra, s ehhez ténylegesen minden eszköz rendelkezésére is állt. Az intézmény ugyanis három tagintézményt olvasztott magába: az Államtudományi Intézetet, az egy évvel korábban alapított Erdélyi Tudományos Intézetet, valamint az ekkor létrehozott Magyar Történettudományi Intézetet. Mind a három tagintézmény külön szervezeti struktúrával rendelkezett, míg azonban az Államtudományi Intézet és a Magyar Történettudományi Intézet egyaránt Budapesten működtek, addig az Erdélyi Tudományos Intézet székhelye az ekkor már újra magyar főhatóság alatt álló Kolozsvár lett.

Az Államtudományi Intézet életében az intézményi struktúra megváltozása, valamint a háború nem okozott jelentős törést. Az intézetet 1939-től már Rónai vezette, így a mindennapi élet a megszokott rend szerint alakulhatott. Az intézet talán legfontosabb vállalkozása ebben az időben a később *Közép-Európa Atlasz* néven ismertté vált térkép-gyűjtemény volt. Még Teleki vetette fel 1940-ben, hogy ideje volna nekilátni egy olyan atlasz létrehozásának, amely a tágan értelmezett Közép-Európa földrajzi, gazdasági, politikai és etnikai viszonyait korszerű módon jeleníti meg. Követendő módszer gyanánt arra törekedtek, hogy figyelembe vegyék mind az 1910-es magyar, mind az azóta az utódállamokban és a térség többi államában tartott népszámlálások eredményeit, valamint a korabeli hivatalos statisztikákat. Az atlasz nemzetiségi térképeinek módszertani alapját az 1920-ban bemutatott úgynevezett „carte rouge” szolgáltatta,<sup>21</sup> Rónai szerint így az „[t]ulajdonképpen megújítása a magyar békedelegáció nagyszabású munkálatainak egy jóval nagyobb területre vonatkozóan és a legújabb statisztikai adatokra alapozva.”<sup>22</sup>

Természetesen a munkálatoknak nem kedvezett az egyre jobban kiteljesedő háború, amely idővel oda vezetett, hogy az Államtudományi Intézetet is Balatonfüredre telepítették ki. A vidéki fürdővároska viszonylagos nyugalma természetesen kifejezetten előnyös légkört teremtett, azonban a zavartalan tudományos munkát egyre több tényező – döntően papír- és nyersanyaghiány, majd a politikai változások, a nyilas hatalomátvétel, a front – hátráltatta. Az atlasz munkálatai azonban 1945 márciusára befejeződtek, az intézet házi nyomdáján meg is születtek az első példányok. Bár a *Közép-Európa Atlasz* hivatalos kiadására még majd 50 évet várni kellett, az így létrehozott házi változat fontos segédeszköze lett a későbbi béke-előkészítésnek. A háború utolsó szakasza 1944 tavaszától a munkálatokat jelentősen hátráltatta, ekkor a Teleki Pál Intézetet is Balatonfüredre költöztették, ahol végül kalandos körülmények között 1945 tavaszára elkészült a méltán nevezetes *Közép-Európa Atlasz*. Olyan fontos alpmű született meg, amely aztán a béke-előkészítés fontos segédeszköze lehetett.

<sup>21</sup> A többnyire „carte rouge” néven emlegetett vörös térkép (Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján) az 1920-as magyar békedelegáció által bemutatott alkotás volt, amely nevét onnan nyerte, hogy a magyar etnikumot vörös színnel ábrázolta. A térkép Teleki neve alatt jelent meg, de előállításában komoly szakmai csoport vett részt, elsősorban Cholnoky Jenő korábbi térképére alapozva.

<sup>22</sup> RÓNAI 1993, 92.

Az Erdélyi Tudományos Intézet az 1940-es második bécsi döntés következtében visszatérő kolozsvári egyetem újjászervezése kapcsán alakult meg – fontos, hogy 1940-ben, tehát a Teleki Intézet létrehozásakor ez az intézmény is működött már, igaz, csupán néhány hónapja.<sup>23</sup> Patrónusa ebben az esetben is Teleki Pál volt, s a történelmi osztályokat Makkai László és I. Tóth Zoltán vezették.<sup>24</sup> Az intézet vezetője Tamás Lajos lett, aki Eötvös-kollégistaként kezdeti matematikai-fizikai tanulmányok után lett már a korszakban elismert nyelvész, budapesti egyetemi tanár. Ügyvezető igazgatója Kniezsa István lett, aki kiváló nyelvészként és szlavistaként határozta meg a kutatások arculatát. Az intézeti tanárok sorában találjuk a korszakos régész László Gyulát, Nagy Zoltánt, a jogász-szociológus Venczel Józsefet, Kovács Lászlót, a később oly imponáló karriert befutó, s a háború utáni magyar békepropagandából is részét kivevő Makkai Lászlót, az irodalomtörténész Jancsó Elemért, a később tragikus véget ért I. Tóth Zoltánt, valamint Juhász Istvánt.<sup>25</sup> Az intézet munkatársa lett továbbá Kelemen Lajos múzeumi és levéltári főigazgató, György Lajos, a korabeli szociálpolitika emblematikus alakja, Kovrig Béla, Lőrincz Ferenc, Mészöly Gedeon, Viski Károly egyetemi tanár, valamint a szélső-jobboldal felé orientálódó Baráth Tibor, továbbá Csík Lajos, Hantos Gyula, Molán Mihály, Szabó T. Attila, valamint Teleki Géza, a miniszterelnök fia is.<sup>26</sup> Beosztottként pedig az intézményben dolgozott Gálffy Mózes, Márton Gyula, Imre Samu és Nemecz Anna. A sokoldalú tudományos munka, amely az intézet berkeiben folyt, elsősorban Erdély kultúrtörténete, a magyar–román együttélés századai vonatkozásában hozott izgalmas eredményeket, a színvonalas tudományos alkotói gárda pedig garantálta a minőségi munkát, forrástárak, tudományos művek megjelentetését.

A Magyar Történettudományi Intézet élére Deér József került, aki – Hómanhoz hasonlóan – középkori történelemmel foglalkozott; helyettese pedig Teleki kedves tanítványa, az angol tanulmányúttjáról éppen hazatérő Kosáry Domokos lett. Olyan kvalitásos – de még ifjú – kutatócsoport formálódott, amelynek tagjai később elismerésre méltó karriert futottak be: Balázs Éva, Benda Kálmán, Berlász Jenő, Csapodi Csaba, Barta István, Vigh Károly, és a sort még lehetne folytatni.<sup>27</sup> Az intézmény egyik legfontosabb vállalkozása egy olyan történettudományos szaklap megindítása volt, amely a korabeli, rendkívül modern összehasonlító történeti metódus szellemében igyekezett komoly tudományos munkát végezni, s ennek érdekében nemzetközi szerzőkkel kiegészülve, francia nyelven, Párizsban megjelenni: ez a folyóirat volt a *Revue d'Histoire Comparée*, amely 1949-es megszűnéséig egyúttal egy sajátos rendezvénysorozattal is megörvendeztette a magyar szellemi életet. A *Revue* teadélutánjain ugyanis a tudományos-kulturális elit szép számmal képviseltette magát; nem mellesleg pedig olyan fórumot is biztosítottak, amelyen

<sup>23</sup> Az intézmény története jól rekonstruálható a Benda-hagyatékban található iratanyag alapján: Erdélyi Tudományos Intézet igazgatósági iratai 1941–1944. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 3. doboz (Teleki Pál Tudományos Intézet, *Revue d'Histoire Comparée*).

<sup>24</sup> ROMSICS 2011, 256.

<sup>25</sup> *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára* (1942), 427.

<sup>26</sup> *Budapesti Közlöny*, 1940. október 20. 5.

<sup>27</sup> ROMSICS 2011, 257. Vö. KOSÁRY Domokos (2000): A Teleki Intézet emléke. *Magyar Könyvszemle*, 116. évf. 3. sz. 251–252.



nemcsak az 1943-as titkos, de az 1945-öt követő nyílt béke-előkészítőink is szép számmal feltűntek. Az első, 1943. december 17-én a Gellért Szállóban megtartott összejövetelen például megjelent Arató András, Baróti Dezső, Benda Kálmán, Gáll István, Genthon István, Gogolák Lajos, Joó Tibor, Kosáry Domokos és Radisics Elemér. A későbbiek során pedig Kertész, Baranyai Zoltán, Szegedy-Maszák, Boldizsár Iván, valamint politikusok és nemzetközileg jegyzett tudósok is, mint például Macartney professzor vagy Jászi Oszkár.<sup>28</sup>

Szót kell ejteni a Teleki Intézetnek a Kállay-kormány előzetes béke-előkészítésében vitt szerepéről is. A rendkívüli titoktartás mellett végzett béke-előkészítő munkát a Külügyminisztérium Politikai Osztálya koordinálta kezdetben Szentmiklósy Andor, utóbb Szegedy-Maszák Aladár vezetésével, valamint hivatalos státusz nélkül ugyan, informálisan hasonló rálátással Kertész István is. A titkos béke-előkészítés elsősorban olyan szaktanulmányok összeállítását jelentette, amelyeket adandó alkalommal jól lehet hasznosítani a magyar békecélok elérése érdekében. Tekintettel arra a tényre, hogy az így keletkező iratok legtöbbjét a német megszállást követő napokban megsemmisítették, azon iratokra tudunk támaszkodni, amelyek a berni magyar követségen sikeresen átvészelték a háborút.<sup>29</sup> Erdélyről az Erdélyi Tudományos Intézet és Bónis György, valamint Kertész István készített beszámolót, a magyar–oroszl viszonyról és a kontinentális erőegyensúlyról Kosáry írt, Trianon földrajzi kritikáját, valamint a nemzetiiségi elv érvényesülését az Államtudományi Intézet dolgozta ki. Ugyancsak az Államtudományi Intézet készítette el az utódállamokra vonatkozó tanulmányokat, és a Magyar Történettudományi Intézetben születtek meg a Monarchia újjászervezését taglaló beszámolók is, továbbá Kertész István Jugoszláviáról, valamint az Atlanti Chartáról írt még tanulmányokat. 1945 után Kertészék első dolga volt, hogy ezeket az iratokat megpróbálják Budapestre visszaszállíttatni.<sup>30</sup>

A Kállay-kormány titkos béke-előkészítésének a német megszállás vetett véget 1944. március 19-én. Nem sokkal később Szentmiklósyt és Szegedy-Maszákot is letartóztatta a Gestapo, majd Mauthausenbe internálták őket – utóbb csak Szegedy-Maszák élte túl a megpróbáltatásokat. Az intézmények ekkor még folytatni tudták mindennapi tevékenységüket – láthattuk fentebb, az Államtudományi Intézet például a *Közép-Európa Atlasz* befejezésén dolgozott, azonban a Teleki Intézet több munkatársa is bekapcsolódott a földalatti, nem túl kiterjedt, de rendkívül heterogén magyar ellenállási mozgalomba.

<sup>28</sup> A Revue d'Histoire Comparée vendégkönyve. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 4. doboz (Revue d'Histoire Comparée, történetírás).

<sup>29</sup> B anyagról kimutatás, 1945. november 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-73-Res.-1945. (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 369–400. lap. Az irat első része a dokumentumokat és tanulmányokat tartalmazza, a szerzők és a Bernbe való kijuttatásuk időpontjának feltüntetésével. Ugyanígy a második rész a kijuttatott könyvekről és nyomtatványokról tudósít, míg a harmadik a rendelkezésre álló térképekről. Vö. a hasonló tematika alapján készült irattal: A háborút követő nemzetközi tárgyalásokra készített anyag. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-1-J-a (Béke-előkészítő Osztály), 1. doboz, 73–77. lap.

<sup>30</sup> Kertész István levele Vladár Ervinnek, 1945. december 29. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-152-Res.-Be.-1945. (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz; vö. Kertész István levele Bakách-Bessenyei Györgynek, 1945. október 10. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-1-J-a (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 24. lap.

A helyzet a sikertelen kiugrási kísérlet után rosszabbodott, ekkor már Kertésznek is bujkálnia kellett.

1945 végén – valószínűleg Benda Kálmán ösztönzésére – Kosáry Domokos írt összefoglaló jellegű tanulmányt a Teleki Intézet háború alatti ellenállási tevékenységéről. A cikk elkészült, de végül nem jelent meg a *Revueben* – kefelenyomata azonban fennmaradt a Benda-hagyatékban.<sup>31</sup> Kosáry szót ejtve az intézményi keretek 1941-es kialakításáról, elsősorban a Történettudományi Intézet kötelékeiben folyó munkáról adott számot. Az intézmény kutatói szinte mind a fiatalabb generáció tagjaiból kerültek ki, és szinte kivétel nélkül az Eötvös Kollégium inspiráló közegéből kerültek át a Történettudományi Intézethez. Kosáry kulcs dátuma szintén 1944. március 19-e, a német megszállás: az intézmény ezt követően ugyanis nem tudott kielégítően működni – egyes egységei Balatonfüredre költöztek, mások a fővárosban maradtak. Beszámolt a *Magyar Nép* című illegális lap Teleki Intézeten belül való sokszorosításáról és terjesztéséről, s kiemelt több munkatársat, mint akik részt vettek az ellenállásban. Külön is említette Arató András, Benda Kálmán, Boldizsár Iván, Borsody István, Dabasi-Schweng Lóránd, Kertész István, Rubleczky Géza és Vigh Károly nevét, többük a későbbi előkészítő munkálatokban is szerepet játszott. De ismert volt többek között Gouth Kálmán németellenes beállítottsága is, aki 1944 októberében több társával megtagadta a katonai behívót, és a Festetics-palotában bujkálva húzta ki a háborút – utóbb pedig orosz fogságba esett.<sup>32</sup>

Természetesen a háború vége az intézet életében is alapvető változásokat hozott. Rónai Andrást az igazoló eljárás elmozdította pozíciójából, és 3 évre kizárta az előléptetésből. Az Államtudományi Intézetet ettől kezdve Jakabffy Imre vezette. Ő jómódú erdélyi politikuscsalád sarjaként – apja Tisza-párti képviselő, majd a romániai Országos Magyar Párt alelnöke – lépett jogi pályára, s került 1939. október 1-jén az Államtudományi Intézethez. Mint erdélyi ügyekkel foglalkozó szakembert, hamar bevonták a második bécsi döntés tudományos előkészítő munkálataiba, majd a *Közép-Európa Atlasz* szerkesztésébe is. A Balatonfüredre települt részleg vezetésével 1945 májusában bízták meg.<sup>33</sup> Rónai egyetemi óráiba menekült, de a béke-előkészítésben is részt vett. A Történeti Intézet igazgatói székében Deér Józsefet az ifjú Kosáry Domokos váltotta, magának a Teleki Intézetnek pedig ideiglenesen a Nemzeti Parasztpárt embere, Dabasi-Schweng Lóránd, majd gróf Révay István, legvégül Bibó István lettek vezetői.<sup>34</sup> Révay István felvidéki nemes családból származott – anyai nagyapja Szapáry Gyula miniszterelnök volt –, s gazdasági tanulmányai után aktív részese lett a csehszlovákiai magyar

<sup>31</sup> A *Teleki Intézet az ellenállási mozgalomban* munkacímét viselő kefelenyomat, Benda Kálmán szerint Kosáry Domokos tollából. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 3. doboz (Teleki Pál Tudományos Intézet, *Revue d'Histoire Comparée*).

<sup>32</sup> Kosáry Domokos levele az Országos Nemzeti Bizottság Titkárságához, Budapest, 1947. március 13. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 3. doboz (Teleki Pál Tudományos Intézet, *Revue d'Histoire Comparée*).

<sup>33</sup> Dr. Jakabffy Imre önéletrajza. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-10-Be.-res.-1947. (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 133–135. lap.

<sup>34</sup> RÓNAI 1993, 246. Vö. ROMSICS 2011, 359.

közéletnek, később a felsőház tagjaként is dolgozott. Bibó ekkoriban járt pályája derekán, szellemi kiteljesedése is a koalíció éveihez kötődik.<sup>35</sup>

A Teleki Intézet háborús kárát két, a Ráday Levéltárban és Benda Kálmán hagyatékában fennmaradt irat segítségével rekonstruálhatjuk. Ezek ugyan a jogutód Kelet-európai Tudományos Intézet adatait tartalmazzák, ám jól tájékoztatnak az 1945-ös viszonyokról is: az eredetileg beépített 22 694 m<sup>2</sup> alapterületből mintegy 2500 m<sup>2</sup> dőlt romba a háború során, amelynek értékét 21 800 dollárban állapították meg. 1947 decemberére a károkat helyreállították,<sup>36</sup> és a berendezések kárértékét is felbecsülték, ami 7400, a szakfelszerelési kár 8000, a nagy értékű tudományos gyűjteményi kár pedig 13 200 dollárt tett ki.<sup>37</sup>

### A Teleki Intézet és a béke-előkészítés 1945 után

A magyar béke-előkészítés 1945 tavaszán kezdődött, ekkor határozták el, hogy a Külügyminisztérium keretein belül Kertész István vezetésével fognak önálló osztályt létrehozni. Kertész személye jó választásnak bizonyult, ugyanis a rendkívül jól képzett szakember korábban is szervezte a titkos magyar béke-előkészítést, s így személyesen is jó kapcsolatot ápolt fontosabb potenciális munkatársaival. A Béke-előkészítő Osztály ideológiai alapállását egy korabeli irat foglalta össze. Kiindulópontként azzal a realitással számolt, hogy Magyarország az 1937-es határai felett gyakorol korlátozott főhatalmat, így minden eljövendő tárgyalásnak ebből a tényből kell kiindulnia. Utalt a revíziós propaganda által meghonosított politikai nyelv tarthatatlanságára, a revíziós eszmerendszer döntően földrajzi és történeti érvekre alapozott beszédmódjának korszerűtlenségére, valamint megfogalmazta a béke-előkészítés főbb irányait: a demokratikus Magyarország radikális elhatárolása a Horthy-korszaktól; a revizionista fogalomkészlet teljes elvetése; a parciális magyar érdekek nemzetek fölötti érdekekké való transzformálása; gazdasági és szociális érvrendszer kidolgozása; valamint a nacionalista felhangok szigorú kritikája fogalmazódott meg Kertészék koncepciójában.<sup>38</sup>

Ezt egyébként a Teleki Intézet vezető szakemberei is így látták. Deér József a béke-előkészítéssel összefüggésben már 1945 nyarán úgy nyilatkozott Kertésznek, hogy a revíziós propaganda paneljeit a legszigorúbban ki kell küszöbölni a magyar érvrendszerből, s egy tudományosabb, letisztultabb beszédmódot kell alkalmazni a győztesek megnyerésére.

<sup>35</sup> Bibónak a Teleki Intézetben vitt „mediátor” szerepéhez jó adalékokkal szolgál Dénes Iván Zoltán tanulmánya: DÉNES 2013.

<sup>36</sup> Tudományos és felsőoktatási intézetek háborús épület- és ingatlankárra kimutatása, 1947. decemberi állapot. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 3. doboz (Teleki Pál Tudományos Intézet, *Revue d'Histoire Comparée*).

<sup>37</sup> Tudományos és felsőoktatási intézetek háborús belső berendezési és felszerelési kár kimutatása, 1947. decemberi állapot. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 3. doboz (Teleki Pál Tudományos Intézet, *Revue d'Histoire Comparée*).

<sup>38</sup> Feljegyzés a háború utáni nemzetközi tárgyalások előkészítésénél, és különösen területi kérdésekben irányadó szempontokról, 1945. július 2. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-14-Res.-Be.-1945. (Béke-előkészítő Osztály) 32. doboz, 18. lap, valamint 3 lap kiegészítés.

„A »szentistváni állameszme«, az »ezeréves alkotmány«, a »szent korona« vagy a »kereszténység védőbástyája« már az elmúlt évtizedekben is üres, valótlan és megunt propagandapozszként hatottak barátra és ellenségre egyaránt, a második világháború utáni esetleges újabb hangoztatásuk pedig mint javíthatatlanul retrográd gondolkodásunk bizonyítéka egyenesen kihívásként hatna.”<sup>39</sup>

Deér elgondolása természetesen teljesen szinkronban volt Kertészék törekvéseivel, s ezt akkor is érdemes hangsúlyozni, ha a béke-előkészítés a revíziós érvkészlet némely elemét szándékai ellenére is átvette.

A gyakorlati teendőkről szintén a Béke-előkészítő Osztály felállításának napjára – 1945. június 1. – datált összefoglaló adott számot.<sup>40</sup> E dokumentum, azon túl, hogy számot adott az 1943-as titkos béke-előkészítésről, szólt a szláv–magyar érdekellentét hiányáról, a német–magyar viszonyról, és tárcaközi munkaközösségek alapítását javasolta. Természetszerűleg vonta be a teljes magyar miniszteriális struktúrát az előkészítő munkálatokba, de – s ami tanulmányunk szempontjából kifejezetten fontos – javaslatot tett a Magyar Gazdaságkutató Intézet, a Magyar Nemzeti Bank, a Központi Statisztikai Hivatal, továbbá a Teleki Pál Tudományos Intézet bevonására is.

„E munkálatok elkészítésénél a vezérelv az, hogy egészen pontos adatokra van szükségünk a magyar gazdasági, ipari, pénzügyi és kereskedelmi életnek az első világháború óta történt fejlődéséről, valamint a gazdasági tényezőknek az életviszonyok egyéb ágaira való visszahatásairól.”<sup>41</sup>

E felosztásban a Központi Statisztikai Hivatalnak és az Államtudományi Intézetnek sokrétű feladatai lettek volna: a magyar gazdaság agrárorientáltságát kellett volna demonstrálniuk, kimutatva a régió relatíve túlnépesedett voltát, s mindezt megfelelő térképeken ábrázolni. Kertészék az Államtudományi Intézet korábbi munkásságát jól ismerve írhatták le: mindezt nem csak az utódállamokra, de a teljes közép-európai régióra kiterjesztve kell megvalósítani.<sup>42</sup>

De mi is volt a feladata a Teleki Intézetnek? Nagyjából ugyanaz, mint a szakminisztériumoknak, valamint a béke-előkészítésbe bevont egyéb szervezeteknek: profiljuknak megfelelően a lehető legmagasabb tudományos nívón kellett kidolgozni azokat a témaköröket, amelyek szakmai profiljukba illettek. Az Államtudományi Intézet érthetően elsődlegesen statisztikai anyagok térképes feldolgozásával tudott szolgálni – ennek volt alapja a már említett *Közép-Európa Atlasz* –, valamint az intézmény dolgozta ki – csakúgy, mint az első és második bécsi döntés esetében – a konkrét magyar területi igényeket. A Magyar Történettudományi Intézet jellemzően a magyar és egyéb nemzetek kapcsolatrendszerét dolgozta fel, amely feldolgozások aztán zömében meg is jelentek; ezzel az intézmény fontos szerepet vitt a külföldre irányuló magyar békepropagandában is, amelyet Balla Antal tájékoztatásügyi miniszter, kiváló liberális teoretikus, valamint Boldizsár Iván,

<sup>39</sup> Deér József levele Kertész Istvánnak, 1945. június 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-40.015-Be. (Béke-előkészítő Osztály) 2. doboz, 345–347. lap.

<sup>40</sup> Feljegyzés a béke-előkészítési munkálatok újbóli megindításáról, 1945. június 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-43-Res.-Be.-1945 (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 50–72. lap.

<sup>41</sup> Uo. 59. lap.

<sup>42</sup> Uo. 65–66. lap.

a Külügyminisztérium félhivatalos lapja, az *Új Magyarország* szerkesztője vezettek.<sup>43</sup> A Teleki Intézet béke-előkészítésben játszott szerepéről egy érdekes dokumentum is rendelkezésünkre áll: Kosáry Domokos egyik 1946-os levele Balla Antalhoz, amelyben felidéri Kertészékhez fűződő intézményes kapcsolatát.

„Kertész Pistával még tavaly nyár elején, régi, még a nehéz időkből származó tervezgetéseink nyomán megbeszéltük, hogy a Teleki Intézet miben lehet az ő munkájának segítségére. E megbeszéléseken, sok egyéb, ide nem tartozó dolgon kívül, arról is szó esett, hogy a Történettudományi Intézet bizonyos kiadványokat fog elkészíteni és közrebocsátani.”<sup>44</sup>

E kiadványok lettek a *Hazánk és a nagyvilág* sorozatcímét viselő kötetek, amelyeket a békepropaganda is kiválóan tudott hasznosítani. A 10 ívesre tervezett köteteket Kertész javaslatára Baranyai Zoltán olvasta át, s az Intézmény neve alatt, külügyminisztériumi pénzen jelentették meg őket. A levélben Kosáry utal arra, hogy a kéziratok lektorálására korábban sem kértek fel intézeten kívülálló személyt, Baranyai is csak véleményezte azokat, s Kosáry Ballát is erre kérte: „De azt hiszem, azt éppen te látod legjobban, hogy elvi okokból, a tudomány erkölcsi függetlensége érdekében, tudományos intézmény hivatali miniszteriális ellenőrzésnek magát alá nem rendelheti.”<sup>45</sup>

E sorok jól illusztrálják azt a tudományos nívót és metódust, amihez a Teleki Intézet munkatársai hozzászokhattak: a kifejezett független tudományos munka szabadságát, amit nem szándékoztak a korabeli nehezebb viszonyok között sem feladni. Másutt levélben arról ír Kosáry, hogy a Külügyminisztérium a Partium és a Csallóköz feldolgozását kérte tőlük a *Revue d'Histoire Comparée* megjelenő számában, amit meg is tettek. Az összefüggés alapvonalai tehát kirajzolódnak: a Teleki Intézet tudományos színvonalát megtartva dolgozott ki olyan témaköröket, amelyeket a politika elvárásaként megfogalmazott. De eme elvárások mindig a témakörre vonatkoztak, s nem – vagy csak kevésbé – a tartalomra.<sup>46</sup>

Végezetül szót kell ejteni a Teleki Intézet háza táján kipattant botrányról is: az intézet két munkatársát, Polányi Lászlót, valamint Machay Gézát ugyanis a Politikai Rendszeti Osztály (PRO) hűtlenség vádjával őrizetbe vette. A rendelkezésünkre álló külügyminisztériumi irat szerint Polányi „1946 elején, közelebből meg nem határozott időben a »Bécsi Döntés« anyagát és a »Közép-európai Atlasz« című térképgyűjteményt, továbbá 1946. június hóban a »Délszlovákiai Tanulmányok«-at, mint a magyar állam nemzetközi helyzetét érintő titkot, Csehszlovákia budapesti sajtóattaséjának, Czajak Ivánnak, anyagi ellenszolgáltatásért átadta.”<sup>47</sup>

<sup>43</sup> A magyar béke-propaganda legkiválóbb, teljesnek mondható összefoglalását adja BÉKÉS Csaba (1990): A békét a győztesek kötik. A magyar kormány békepropaganda tevékenysége 1945–46-ban. *Aetas*, 5. évf. 1–2. sz. 29–56.

<sup>44</sup> Kosáry Domokos levele Balla Antalhoz, Budapest, 1946. április 26. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 4. doboz (*Revue d'Histoire Comparée*, történetírás).

<sup>45</sup> Uo.

<sup>46</sup> Uo.

<sup>47</sup> Jelentés dr. Bolgár Elek rk. követ és megh. miniszternek, mint a Külügyminiszter Úr állandó helyettesének, 1946. szeptember 24. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-950-res-Bé-1946. (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 173–174. lap.

Machay ellen csupán azt rótták fel, hogy szakszerűtlenül tartotta magánál az intézet munkatervét. Ugyanakkor a jelentést szignáló Kupa László törvényszéki bíró nagyon szorgalmazta a megfelelő szakértői vélemény elkészültét azzal kapcsolatban, hogy az inkriminált iratok tényleges nemzetbiztonsági kockázatot jelentettek-e, hisz az ilyen jellegű bűncselekményeket a korban halálbüntetéssel szankcionálták.<sup>48</sup> A bíróság végül Machay Gézárt felmentette, Polányi Lászlót azonban bűnösnek találta, és 5 évi fegyházbüntetésre ítélte. Az ügy nagyon kínosan érintette a Teleki Intézetet.<sup>49</sup> Minden nehézsége ellenére azonban az intézmény igyekezett komoly tudományos munkát kifejteni, de teoretikusan is gyakran állást foglaltak vezetői béke-előkészítésünk fontosabb problémái kapcsán.

E rövid tanulmány csupán nagy vonalakban vázolhatta fel azt a folyamatot, amely a magyar béke-előkészítésnek csupán egyik – bár kétségtelenül fontos – aspektusa volt. Magyarországon az Államtudományi Intézet és a Teleki Intézet ugyanis olyan tudományos háttérintézmények voltak, amelyek működési szabályzataiknak megfelelően végezték tudományos kutatásaikat. Jogosan vetődhet fel a kérdés: politikafüggetlen intézmények voltak? A szó szoros értelmében természetesen nem, hisz létrejöttük mögött politikai akarat, kormányzati elvárás volt. Anyagilag sem, hiszen dotációjuk minden esetben költségvetési pénzekből származott, láttuk, bizonyos korszakokban kifejezetten nagy összegben. Tudományos értelemben viszont független intézmények voltak, hiszen az alapítói szándék pontosan ez volt: államilag nagy vonalakban megszabott kutatási irányok teljesen tudományos, független feltárása. E feladatot minden munkatárs a saját ereje, tehetsége és tudományos-politikai beállítottsága alapján végezhetette el, így természetesen ezen intézmények tudományos produktumai is egyenetlen színvonalat képviselnek. Nagy átlagban viszont színvonalas alkotások létrejöttét tette lehetővé a korszak eme nagy tudományos vállalkozása, amelynek értékét az sem befolyásolja, ha tudjuk: a magyar béke-előkészítés nem érte – nem is érhetne – el céljait. Kosáry Domokos 1946 tavaszán fogalmazta meg gondolatát, miszerint a Teleki Intézetnek „[a]z a szándéka, hogy a dunai népek múltját és jelenét vizsgálja, és hogy e fontos munkának eredményeit mások számára is hozzáférhetővé tegye, különösen akkor, hogyha ez a dunai népeknek és különösen a magyaroknak érdekében áll. Kiadványainkkal e célokat akartuk szolgálni és akarjuk a jövőben is. Az az érzésem, hogy hosszú lejáratú program szempontjából nagy jelentősége van annak, amit csinálunk.”<sup>50</sup>

Kosárynak igaza lett: bár a Teleki Intézetet előbb átnevezték, átszervezték, majd utód-szervezeteit 1949-ben felszámolták, munkatársait nivótlan állásokba szórták szét, és csak évtizedek múltán kerülhettek képzettségüknek megfelelő munkakörbe, az intézmény kutatási eredményei mégis szervesültek a magyar tudományosságba akár a geográfia, de idővel a történettudomány területén is, amely mindennél beszédesebben vall a Teleki Intézet működésének közép- és hosszú távú sikerességéről.

<sup>48</sup> Uo.

<sup>49</sup> Jelentés a Polányi László és Machay Géza ellen folyó büntügy főtárgyalásáról, és az ítélet kihirdetéséről, 1946. november 7. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XIX-J-1-a-362-Bé.-res-1946. (Béke-előkészítő Osztály) 1. doboz, 203–217. lap.

<sup>50</sup> Kosáry Domokos levele Balla Antalhoz, Budapest, 1946. április 26. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C 104 (Benda Kálmán iratai, 1920–1994), 4. doboz (*Revue d'Histoire Comparée*, történetírás).



## **The Institute of Political Science, the Count Pál Teleki Research Institute, and the Hungarian Peacemaking in 1945 and 1946**

*Miklós Ivánfi*

The Institute of Political Science (Államtudományi Intézet) was founded by Count Pál Teleki (1879–1941), who was twice prime minister of Hungary, in 1926. The institute was a semi-secret government institution that operated as part of the Hungarian Statistical Society. Its purpose was to provide the Hungarian revisionist movement with academic research. The official foreign policy of interwar Hungary aimed at the revision of Treaty of Trianon that Hungary had been forced to sign at the conclusion of the First World War. It called for the restoration of the pre-war borders of the Kingdom of Hungary. Teleki's idea of territorial revisionism was similar to Kuno von Klebelsberg's controversial concept of Hungarian intellectual supremacy; both approaches included the reorganisation of Hungarian academic life and the educational system. The Institute of Political Science was an academic research center that collected information (official statistics, issues, ethnographical and geographical maps) about countries possessing former Hungarian territories, such as Czechoslovakia, Romania, and Yugoslavia.

After Teleki's death, the cultural minister, Bálint Hóman, reorganized the institute, creating a new umbrella organization called Count Pál Teleki Research Institute (*Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet*). It contained the Institute of Political Science directed by András Rónai, a professor of political geography; the recently established Research Institute of Transylvania (*Erdélyi Tudományos Intézet*) directed by Lajos Tamás, a professor of linguistics; and the new Hungarian Historical Research Institute (*Magyar Történettudományi Intézet*) directed by the medievalist József Deér. Several members of Teleki Institute contributed to the secret process of preparing for the end of the Second World War under the government of Miklós Kállay (March 1942 – March 1944).

Once the war ended, preparations continued openly for the peace conference. István Kertész, leader of the Department of Peacemaking of the Hungarian Foreign Ministry, was a talented and well-educated diplomat. He had participated in the secret preparations of 1943–44, and he now involved the Teleki Institute officially. The institute made the famous geographic, ethnographic, political, and economic maps (*Central Europe Atlas*), and framed the Hungarian territorial claims against Romania. Members also contributed to Hungarian peace propaganda organised by Antal Balla, the famous liberal theorist and minister for information, and Iván Boldizsár, editor of *New Hungary* (*Új Magyarország*), a publication of the Hungarian Foreign Ministry.

This study examines the Hungarian preparations, both secret and official, for the Paris Peace Conference of 1947, emphasizing the role of the Teleki Institute. The work of its members was thorough, and one of the most important parts of the Hungarian peacemaking process in 1945–46.